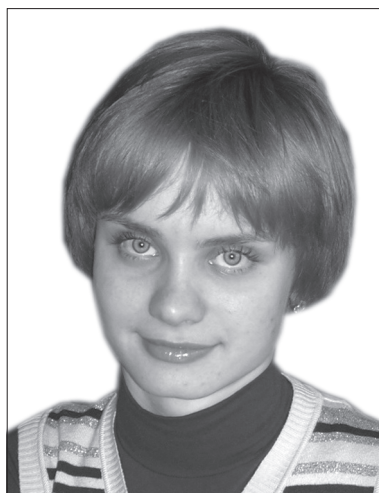

Наталія РАДЧЕНКО

**ФЕНОМЕН ДІАЛОГУ
В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

У статті розглядається феномен діалогу і його роль в процесі навчання. Аналізуються функціональні різновиди діалогу від античності до сучасних діалогічних концепцій. Зокрема діалог як засіб порозуміння, діалог як пошук істини, діалог як сходження до смислу, внутрішній діалог, діалог як спілкування людини з Богом, діалог культур, діалог як засіб самовизначення. Наголошується на тому, що в сучасному світі найбільшої актуальності набули діалог культур і діалог як засіб самовизначення. В освітньому процесі значну роль відіграє також внутрішній діалог та діалог як сходження до смислу.

Серед проблем сучасної філософії освіти велика увага приділяється питанню діалогізації освіти. Під впровадженням принципу діалогізму в освіту переважно розуміють налагодження суб'єкт-суб'єктних зв'язків між учителем та учнем (О.Н.Ушакова, Г.Г.Феоктистов, В.А.Петрова, М.С.Каган, Г.М.Бірюкова) на противагу суб'єкт-об'єктним відносинам і пов'язують із сучасним філософським тлумаченням діалогу. Недоліком подібних досліджень є те, що вони апелюють до досить вузького розуміння діалогічного принципу.

Феномен діалогу має довгу історію у західній філософії та культурі. Його поява пов'язується ще з діалектичним методом Зенона (6 ст. до н. е.), далі діалог як метод був розвинутий Сократом, який і надав йому класичних рис. У філософії ХХ століття діалогічний принцип досліджувався представниками філософії діалогу (або філософії зустрічі) — Ф. Розенцвейгом, М. Бубером, Е. Левінасом, М. Бахтіним, а також В.С.Біблером (філософія діалогу культур).

У цій статті ми зробимо спробу дати цілісне бачення феномену діалогу (для цього виділимо його функціональні різновиди) для того, щоб з'ясувати можливі способи його застосування в освітньому процесі.

Діалог як засіб порозуміння. Саме значення поняття «діалог» (розмова, те, що здійснюється «через слово») відсилає нас до розуміння діалогу як обміну «словами». Однак варто зауважити, що «слово» тут не можна розуміти у його вузькому значенні.

Процес комунікації передбачає не лише обмін словами, але і закладеними в них значеннями, враховує невербальні чинники тощо. Класичною є модель акту мовленнєвої комунікації, запропонована Романом Якобсоном. Згідно цієї моделі, повідомлення передається від адресанта (той, хто надсилає повідомлення) до адресата (той, хто його сприймає). Однак є ще три важливі елементи акту комунікації: контекст, який враховується при переданні повідомлення, код (мова), який має бути спільним для адресанта і адресата, та контакт між ними.

Тобто важливим є не лише те значення, яке несе повідомлення, але також і код, за допомогою якого воно передається, і контакт між співрозмовниками. Так, наприклад, Мартін Бубер вважає, що «повідомлення» від однієї людини до іншої може передаватись навіть тоді, коли відсутній будь-який чуттєвий зв'язок — слова, жести, міміка. Діалог може відбуватись між двома людьми, які сидять поруч і мовчать. Єдиною обов'язковою умовою діалогу є «взаємна спрямованість внутрішньої дії» — співрозмовники повинні бути спрямовані один до одного, відкриті для того, щоб впустити іншу людину у свій світ.

М. Бубер виділяє три способи сприйняття іншої людини: спостереження, споглядання, проникнення. Людина, що «спостерігає» за іншою, намагається, в першу чергу, закарбувати у пам'яті Іншого, зберегти якомога більше подробиць, пов'язаних з її об'єктом спостереження. Людина, що «споглядає» іншого, покладається на природну діяльність своєї пам'яті і навіть не робить ніяких зусиль над собою у спілкуванні. Але існує третя форма спілкування — «проникнення», що передбачає активну позицію щодо співрозмовника, відкритість у сприйнятті повідомлення, готовність почути сказане.

Саме «проникнення» є, на думку М. Бубера, передумовою справжнього діалогу, який відрізняється від діалогу «технічного» і «замаскованого під діалог монологу». У справжньому діалозі між його учасниками встановлюються живі взаємовідносини, технічний діалог є вимушеною необхідністю порозуміння. Що ж стосується замаскованого під діалог монологу, то він являє собою ситуацію, в якій кожен із співрозмовників насправді говорить сам із собою.

Згідно з концепцією М. Бахтіна, умовою розуміння є наявність певного «третього» суб'єкта діалогу — «наадресата», який у різні епохи міг розумітись як Бог, абсолютна істина, голос совісті, народ, суд історії, наука і т. ін. Хоча, на думку М. Бахтіна, «третій» не є чимось метафізичним чи містичним, його необхідність впливає із природи слова, яке прагне бути почутим, і не зупиняється на найближчому розумінні, а шукає все глибшого розуміння [4, 305–306].

Діалог як пошук істини. Найпершим відомим нам прикладом діалогу у західній філософській думці є сократичний діалог. Діалог Сократа — діалектичний спосіб пошуку істини через запитання і відповіді. Він спирається на діалектику Зенона, яка була методом спростування суджень суперника шляхом виявлення в них суперечностей. Сократ, як ми можемо судити із діалогів Платона, активно використовує діалектичний метод, але не має на меті просто заперечити твердження співрозмовника, метою Сократа є пошук істини.

Цей пошук здійснюється зусиллями всіх його учасників, оскільки істина у готовому вигляді не дана нікому. А уможливує такий пошук вже закладене в людині знання, яке потрібно тільки актуалізувати, розкрити.

Зазвичай розрізняють дві складові сократичного діалогу: діалог як засіб пошуку істини або мистецтво «народження душі» — «майевтика», а також так зване «викриття», що передує майевтиці, — його метою є запевнити співрозмовника у тому, що він нічого не знає і орієнтувати його на самопізнання.

Подібне викриття необхідне тому, що витоковою умовою сократівського діалогу є готовність обох його учасників до спільного пошуку. У відомій сократівській формулі «я знаю, що я нічого не знаю» закладено саму можливість пізнання, оскільки самовпевненість заважає процесу пізнання.

Однак остаточна істина не розкривається цілковито у діалозі, метою сократівського діалогу є саме пошук істини, а не її віднайдення. Істина є лише тим орієнтиром, який спрямовує цей пошук.

Можна сказати, що істина у сократівському діалозі є тим «надсміслом», завдяки якому встановлюється взаєморозуміння співрозмовників.

Діалог як сходження до смислу. У результаті такої діалогічної взаємодії її учасники взаємозбагачуються — відкривають для себе нові смисли обговорюваного. Відтак ми приходимо до ще однієї функції діалогу — діалог як сходження до смислу.

Класичний сократівський діалог передбачає відкриття нових смислів. Ця функція діалогу відрізняє його від простої розмови або бесіди. Діалог — не довільна розмова на будь-яку тему, а напружений обмін смислами.

Відносини можна назвати діалогічними, — вважає М. Бахтін, — якщо між адресантом і адресатом встановлюється розуміння. Висловлене повідомлення лише тоді набуває смислу, коли його зрозуміли і відповіли на нього. Іншими словами, смисл є там, де є відповідь на питання.

Діалог як засіб сходження до смислу є, відтак, універсальним методом філософії і вказує на її діалогічну природу. Адже сутність філософії полягає у постійному пошуці відповідей на питання. Згідно М. Бахтіна, філософія розпочинається там, де закінчується точна наука. Точні науки монологічні за своєю суттю, на відміну від гуманітарних. Об'єктом точної науки виступає річ, об'єктом гуманітарної — сама людина, тобто об'єкт і

суб'єкт тут співпадають, а отже, можливий діалог і присутній певний смисл [1, 363].

Внутрішній діалог. У сучасних психологічних дослідженнях внутрішній діалог розглядається як інтеріоризація, перехід від зовнішньої міжособистісної взаємодії до діалогу із самим собою, що відбувається при переході від дитячого віку до дорослого і пов'язаний із виникненням самоконтролю і саморегуляції дитини. Внутрішній діалог може бути спрямований на самопізнання, ціннісну саморегуляцію, самовиховання, самозахист.

З філософської точки зору внутрішній діалог є певним рефлексивним способом осягнення самого себе. Однак, за думкою В. Біблера, внутрішній діалог — це не просто рефлексія, а саме діалог, оскільки «витоківий імпульс думки не в тому, щоб просто зрозуміти свою думку, в усій її цілісності і системності, а в тому, щоб перетворити, змінити, перевірити свій спосіб мислення» [5, 229].

В. Біблер порівнює хід думки із роботою архітектора. Архітектор проектує не будівлі, колони і сходи, — говорить В. Біблер, — а пустоту всередині та поміж них. Але ця пустота набуває виразності завдяки тим контурам, що надають їй архітектурні споруди. Так і думка твориться завдяки тій «пустоті», яку вона залишає, тому що пропускаючи щось подумки, ми залишаємо місце для діяльності «іншого» (у випадку внутрішнього діалогу — нашого іншого «Я»).

Це інше «Я» в різних контекстах може бути персоніфіковане (даймон Сократа), може вказувати на певний вищий принцип у людині, тотожності із яким вона прагне (як у єгипетському тексті «діалог людини із своєю душею Ба»), або може просто вказувати на механізм рефлексивності свідомості. Але в кожному випадку через внутрішній діалог відбувається перетворення, зміна суб'єкта.

Діалог як спілкування людини з Богом можна розглядати окремо або як різновид внутрішнього діалогу. Відомий психолог релігії У. Джеймс, наприклад, ототожнює сферу потойбічного, у зв'язок із якою людина вступає під час молитви, із її підсвідомістю. Це, на його думку, сфера, яка є основою нашого настрою, симпатій, яка містить миттєві спогади, інтуїції, фантазії, але також і переконання, віру, містичні переживання.

Молитви ж, з точки зору У. Джеймса, можна поділити на молитви-прохання, метою яких є отримання певних життєвих благ в обмін на довіру віруючого, та молитви, спрямовані лише на контакт із божественною першопричиною світу. У результаті другого типу молитви людина стає більш здатною до сприйняття навколишнього світу, оскільки починає інакше бачити світ — вона дивиться на світ з любов'ю, і він отримує для неї особливу «життєвість», здається людині новим і прекрасним. Причому подібна молитва не є явищем суто релігійного життя. Так, У. Джеймс вказує, що такі переживання можна зустріти не лише у християн, але й у античних філософів — Марка Аврелія та Епікета, трансценденталістів тощо.

Діалог людини з Богом здійснюється також через сповідь. Сповідь характерна тим, що в ній, на відміну від звичайного діалогу, відбувається підміна адресата і нададресата. Якщо у звичайному діалозі людина, звертаючись до іншої людини, несвідомо передбачає наявність певного нададресата, то у сповіді людина свідомо звертається до нададресата, а інша людина (священик) є лише посередником (причому необов'язковим) такої взаємодії. Прекрасним взірцем сповіді як літературного жанру є відома «Сповідь» Августина Блаженного.

Якщо розглядати діалог не лише як засіб вербальної взаємодії, то до цього різновиду можна віднести будь-яку форму культової релігійної діяльності, оскільки ритуал є формою діалогічної взаємодії людини з іншою реальністю.

Діалог культур як явище пов'язаний із перехідними етапами західної історії. Він мав місце в елліністичну добу (поява синкретичних релігійних та еклектичних філософських течій), у пізньому Середньовіччі («Діалог між Філософом, Іудеєм і Християнином» П'єра Абеляра). У XX столітті проблема діалогу культур знову набула актуальності.

За думкою М. Бахтіна, «найбільш напружене і продуктивне життя культури проходить на межі її окремих областей» [2, 329].

Жоден культурний феномен ніколи не вичерпується лише своїм теперішнім змістом, а входить у «Великий час», оскільки у наступних епохах він збагачується новими значеннями і смислами. «Ані сам Шекспір, ані його сучасники не знали того «великого Шекспіра», якого ми тепер знаємо», — говорить Бахтін.

Головною умовою розуміння іншої культури є «перебування за межами», на думку Бахтіна, а не «вживання» в чужу культуру. Неможливо збагнути іншу культуру, відмовившись від своєї, від свого місця у просторі й часі. І разом з тим, інша культура глибше розкриває себе через погляд ззовні — лише перебуваючи поза нею, можна розкрити її смисл, поставити питання, яких ця культура сама собі не ставила. У такий спосіб відбувається діалог смислів, діалог культур, в якому кожна з них зберігає свою цілісність, але вони взаємозбагачуються.

С. Біблер розглядає діалог культур як діалог різних логік, які є ядрами форм культури. Культури, на його думку, з'являються саме у точці зіткнення логік. Культура, таким чином, існує саме як діалог культур, а ідея діалогу як «спілкування логік» і є, в кінцевому підсумку, ідеєю культури.

Діалог як засіб самовизначення, віднайдення свого «Я». Згідно бачення сучасної філософії діалогу, діалог дозволяє не лише зрозуміти Іншого або «Ти», але й самоідентифікувати себе самого. Людина, як і культура, не може розпізнати себе саму без погляду ззовні.

Справа в тому, що ідентичність не може бути віднята раз і назавжди — людина постійно змінюється, а тому потребує постійного переосмислення себе. М. Бахтін називає це «неспівпадінням людини із самою собою», яке є передумовою справжнього життя. Подібну думку вислов-

лює і Е. Левіанас: «Я — це не те буття, що завжди залишається одним і тим самим; я — це буття, існування якого полягає у самоідентифікації, у набутті ідентичності за будь-яких обставин» [9, 76].

Саме в процесі діалогу відбувається становлення людини, яка не тільки розкривається для інших, але і для себе самої. Але в діалозі не розкривається готовий характер, скоріше, діалог є процесом пошуку. Звідси М. Бахтін виводить таку формулу: «бути — означає діалогічно спілкуватися» [3, 150]. Діалог, таким чином, є не засобом, а самоціллю.

«Людина не може осмислити себе і без адресата — читача чи слухача — існує лише потенційно», — вважає В. Біблер. Тому подібне діалогічне буття реалізовується у творі культури — так людина отримує можливість транслювати себе.

Сучасна філософія діалогу найбільше зосереджена на діалозі культур та діалозі як засобі самоідентифікації. Це не випадково і продиктовано умовами сучасного світу. Середньовічні автори прагнули у будь-який спосіб приховати своє ім'я, приписати авторство комусь із відомих діячів минулої епохи. Вони мали на меті лише передати своє повідомлення наступному поколінню — повідомлення, отримане, у свою чергу, від покоління попереднього. Сьогодні мова йде про необхідність транслювати себе у творі культури. Сучасній людині складно відшукати власну ідентичність. Постмодерний світ надає їй можливість обирати себе з-поміж невичерпної кількості варіантів, на відміну від традиційного суспільства, де шлях кожного був наперед заданий. Однак саме це розмаїття можливостей призводить до все більшої втрати себе і нездатності обрати жодну із них.

Діалог культур також є необхідним сучасному глобалізованому світу. Якщо в минулі епохи різні культури існували досить автономно, то зараз вони тісно співіснують, що вимагає культури такого співіснування, а саме — здатності зберегти себе і бути готовими почути інших.

Діалог, відтак, набуває сьогодні дуже важливого значення і є, в першу чергу, інструментом збереження ідентичності — як окремої людини, так і культури в цілому. Відповідно, у процесі навчання він також набуває нових рис і виконує нові функції, не притаманні традиційному суспільству.

Російські дослідниці Даутова О.Б. та Лапіна Н.Л. надають важливої ролі діалогу образів культури, що відбувається через суб'єктів освітнього процесу. Такий тип комунікаційного зв'язку в діалогічному освітньому процесі вони називають «Я-образ культури», де діалог відбувається між учителем і змістом та учнем і змістом. Окрім цього типу виділяють також типи «Я-інший», що характеризує характер зв'язку між учнями та між учителем і учнем, а також «Я-сам», який вказує на необхідність внутрішнього діалогу як для учителя, так і для учня [7].

У подібній класифікації є певна логіка: рухаючись від засвоєння образів культури, учень набуває здатності вступати в діалогічну взаємодію з іншими учнями та учителем, а цей досвід, в свою чергу, уможливорює внутрішній діалог.

Здатність до внутрішнього діалогу буде, скоріше, наслідком освітнього процесу і свідченням саморозвитку і становлення людини. Одним із засобів, який сприяє такому становленню є звернення до смислу, яке відбувається через діалог.

Однак виникає питання: якого характеру має бути взаємодія між учителем і учнем, щоб відбувалось подібне звернення до смислу? Іншими словами, яким буде характер взаємодії «Я-інший» в освітньому процесі? Це, вочевидь, не може бути діалог лише в тому тлумаченні, якого йому надають представники сучасної філософії діалогу, оскільки М. Бахтін, наприклад, сам зауважує, що в діалогах Ф. Достоєвського, які він розглядає як приклад поліфонічних, тобто, діалогічних творів, — відсутнє становлення думки. Діалог там відбувається між уже наявними смисловими установами [3, 142]. Завданням же освітнього процесу є саме становлення думки, способу мислення.

Очевидно, що найпростішою формою, яка використовується в освіті, є дидактичний діалог. Російський дослідник Г. Рузавін розрізняє дидактичний та пошуковий діалог [10, 159]. Мета дидактичного, на його думку, в тому, щоб допомогти учню засвоїти матеріал та розвинути навички логічного мислення. Приведення учителем учня до уже відомого смислу виконує навчальну функцію — навчає правильно будувати міркування, аргументувати свою думку, а також закладає основи діалогічного мислення.

Пошуковий діалог спрямований на відкриття нових наукових істин. Такий діалог може застосовуватись лише на певному етапі навчання, коли учень уже володіє достатнім обсягом знань. Тоді можливим стає обмін уже наявними смислами між учителем і учнем та їх взаємне збагачення. Цікаво, що Сократичний діалог об'єднує в собі і дидактичний, і пошуковий і є, безумовно, педагогічним за своєю суттю. Умовою як дидактичного, так і пошукового діалогу є необхідність порозуміння, здатність прислухатися до іншого і чути його, здатність чути запитання і давати відповідь на нього, що і уможливорює сходження до смислу.

Діалог в освіті, таким чином, навчає мисленню і становленню думки, дає можливість сходження до смислу, виконує функцію пошуку нових наукових істин, взаємно збагачує його учасників, сприяє толерантності і навчає сприйняттю «Іншого» — як інших культур так і інших людей, наслідком чого є здатність учня до самоідентифікації і внутрішнього діалогу.

Література:

1. Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук / М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — С. 361–374.
2. Бахтин М.М. Ответ на вопрос редакции «Нового мира» / М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — С. 328–336.
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М. Бахтин. — М.: Художественная литература, 1972. — 167 с.

4. Бахтин М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа / М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — С. 281–308.
5. Библер В.С. От наукоучения — к логике культуры / В.С.Библер (Два философских введения в двадцать первый век). — Москва: Издательство политической литературы, 1991. — 128 с.
6. Бубер М. Диалог / М. Бубер // Два образа веры. — М.: Республика, 1995. — С. 94–124.
7. Даутова О.Б. Диалог как принцип образования / О.Б.Даутова, Н.Л.Лапина // Диалог в образовании. Сборник материалов конференции. Серия «Symposium», выпуск 22. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. — С. 18–26.
8. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / У. Джеймс; [пер. с англ.] — М.: Наука, 1993. — 432 с.
9. Левинас Э. Тотальность и бесконечное / Э. Левинас // Избранное: Тотальность и бесконечное. — М. — СПб.: Культурная инициатива: Университетская книга, 2000. — С. 76.
10. Рузавин Г. И. Методологические проблемы аргументации / Г. И. Рузавин. — М.: ИФ РАН, 1997. — 353 с.
11. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». — М.: Прогресс, 1975. — С. 193–230.

Наталья Радченко. Феномен диалога в образовательном процессе

В статье рассматривается феномен диалога и его роль в процессе обучения. Анализируются функциональные разновидности диалога от античности до современных диалогических концепций. В частности, диалог как способ взаимопонимания, диалог как поиск истины, диалог как восхождение к смыслу, внутренний диалог, диалог как общение человека с Богом, диалог культур, диалог как способ самоопределения. Акцентируется внимание на том, что в современном мире наиболее актуальны диалог культур и диалог как способ самоопределения. В образовательном процессе значительную роль играет также внутренний диалог и диалог как восхождение к смыслу.

Natalia Radchenko. Phenomenon of Dialogue in the Educational Process

The article analyzes the phenomena of dialogue and its role in education process, the variety of dialogue meanings from antiquity till today. It's stated that the most actual kinds of dialogue are the dialogue of cultures and the dialogue as the way of self-determination. The inner dialogue and dialogue as ascent to Sense are also important in education process.